

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

ШЕВЧЕНКО НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94:347.961(477)«1866/1917» (043.3)

**РОЗВИТОК НОТАРІАТУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(1866–1917 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Миколаїв – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Котляр Юрій Вадимович,
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
завідувач кафедри історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Турченко Галина Федорівна,
Державний вищий навчальний заклад
«Запорізький національний університет»,
професор кафедри історії України;

кандидат історичних наук
Водотика Тетяна Сергіївна,
Інститут історії України НАН України,
науковий співробітник відділу
історичної регіоналістики

Захист відбудеться 27 червня 2019 р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 38.053.02 в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10, зала засідань вченої ради.

Із дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чорноморського національного університету імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Автореферат розісланий 27 травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. Є. Богданова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Право кожного громадянина на отримання правової допомоги є основоположним та гарантованим Конституцією України правом, яке забезпечується як через структуру державних органів, так і через систему інституцій, яких держава в законодавчому порядку наділяє відповідними повноваженнями. Важливий правовий статус зайняв інститут нотаріату, основним завданням якого у встановлених законом межах із вчинення нотаріальних дій є забезпечення реалізації такого права. Його діяльність має великий вплив на різні сторони суспільного життя країни та належне функціонування цивільного обігу.

Україна має давні традиції у сфері нотаріальної діяльності, які формувалися одночасно з правовою системою, Цивільним кодексом, економікою і торгівлею, з особливими, властивими тільки їй закономірностями. Історія нотаріату в Україні нерозривно пов'язана з процесами модернізаційних реформ, що відбувалися в Російській імперії упродовж другої половини XIX ст. Цей період став перехідною добою в розвитку судової галузі в Україні, що супроводжувався підпорядкуванням її, а також усієї нотаріальної служби країни імперським порядкам.

Вибір для дослідження історії формування та розвитку інституту нотаріату на Півдні України протягом другої половини XIX – на початку XX ст. зумовлений соціально-економічним становищем регіону. Це значною мірою визначило основні тенденції та регіональні особливості функціонування нотаріальної галузі впродовж зазначеного часу. Звернення до історії нотаріату дозволить ширше поглянути на можливості вирішення завдань щодо реформування сучасного інституту нотаріату в Україні. Ступінь проникнення нотаріату в життя звичайних людей дозволяє визначити рівень цивільного обігу й економічного становища населення, розвитку самої галузі як найважливішого інструмента в правовій сфері суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукову працю виконано в контексті науково-дослідної теми кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили «Чорноморський регіон в історичних процесах» (2018–2020 рр.; державний реєстраційний номер 0117U007584).

Об'єктом дослідження є інститут нотаріату на Півдні України другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є історія формування і становлення, основні закономірності та своєрідність розвитку нотаріату Південної України зазначеного періоду.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1866–1917 рр. Нижня межа визначається 1866 р., коли було проведено реформу нотаріату і ухвалено перший нормативний акт, направлений на створення професійного нотаріату в Російській імперії – Положення про нотаріальну частину. Верхня межа визначається 1917 р., що пов'язано з революційними подіями в державі,

які привели до зміни режиму влади, перериванню розвитку нотаріату в країні і згодом до перетворення всієї нотаріальної галузі.

Географічні межі дослідження охоплюють регіон Південної України, що включає території Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. За сучасним адміністративно-територіальним поділом – це територія Автономної Республіки Крим, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької і Дніпропетровської областей.

Мета дисертаційної роботи полягає в історичній реконструкції процесу формування, становлення і розвитку інституту нотаріату, а також у виявленні регіональних особливостей його діяльності на Півдні України. Відповідно до поставленої мети передбачається вирішення таких наукових завдань:

- дослідити стан наукової розробки проблеми, репрезентативність і достовірність джерельної бази дослідження;
- висвітлити передумови формування нотаріальної діяльності на території України;
- на прикладі південноукраїнського регіону розкрити особливості формування та розвитку інституту нотаріату у ході судової реформи Російської імперії 1864 р.;
- проаналізувати наслідки нотаріальної реформи в другій половині XIX ст. та чинники, що вимагали удосконалення законодавства про нотаріат на початку XX ст.;
- висвітлити основні чинники модернізаційного процесу, що сприяли формуванню мережі нотаріальних установ на Півдні України;
- виявити структуру, особовий склад, організацію роботи нотаріальних контор і нотаріальних архівів у складі Одеського, Херсонського, Єлисаветградського, Катеринославського і Сімферопольського окружних судів Одеського судового округу;
- визначити коло діяльності установ та осіб на Півдні України, наділених правом учинення нотаріальних дій;
- дослідити службові обов'язки, умови праці, рівень професійної освіти і повсякденну діяльність нотаріусів південноукраїнського регіону.

Методи дослідження. Відповідно до поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових (логічний, структурно-системний, стадіально-регіональний, аналіз, синтез, індукція, дедукція, метод зіставлення, аксіологічний метод), конкретно-історичних (порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-типологічний), спеціально-історичних (проблемно-хронологічний, синхроністичний, методи історіографії та джерелознавчого дослідження) та міждисциплінарних (математично-статистичний) методів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі вивчених праць попередників (імперська, радянська, українська сучасна та зарубіжна історіографія) і джерельної бази (архівні матеріали, друковані документи, праці нотаріусів, преса) зроблено узагальнення, сформульовано висновки, надано практичні рекомендації.

Уперше проблема комплексного розвитку інституту нотаріату на Півдні України в 1866–1917 рр. стала предметом спеціального історичного дослідження, здійснено комплексний підхід до її вирішення:

- встановлено ступінь наукової розробки теми та визначено питання, які вимагають подальшого вивчення;
- у науковий обіг уведено ряд архівних і друкованих документів, а також матеріал, що став бібліографічною рідкістю;
- висвітлено процес підпорядкування нотаріальної служби Південної України загальній державній судовій системі Російської імперії;
- показано зв'язок між соціально-економічним, урбаністичним, модернізаційним розвитком регіону і поширенням нотаріальних установ;
- встановлено прізвища, роки діяльності на посаді, стани і цивільні чини нотаріусів Одеського, Херсонського, Єлисаветградського, Катеринославського і Сімферопольського окружних судів Одеського судового округу;
- досліджено аспект формування нотаріальних контор і нотаріальних архівів, діяльність молодших і старших нотаріусів, а також установ і осіб, наділених правом учинення нотаріальних дій на території Півдня України;
- встановлено рівень професійної освіти нотаріусів у регіоні;
- простежено і порівняно повсякденну діяльність, матеріальні статки, рівень життя і побуту нотаріусів губернських, повітових міст, містечок і сіл Південної України;
- визначено роль нотаріальних установ у правовому забезпеченні потреб населення регіону.

Уточнено:

- кількісні показники нотаріальних контор і нотаріальних архівів на Півдні України протягом визначеного періоду;
- службові обов'язки нотаріусів та допоміжного персоналу нотаріальних установ.

Доповнено загальну картину впливу реформування судової галузі російським урядом на розвиток нотаріальних установ на Півдні України.

Подальший розвиток отримали такі питання:

- визначення стану історіографічної розробки проблеми, періодизація історіографічного процесу, класифікація джерельної бази дослідження;
- висвітлення особливостей запровадження нотаріальної реформи в Російській імперії в другій половині XIX ст. та чинників, що вимагали реорганізації інституту нотаріату в державі на початку XX ст.;
- питання відносин судових установ з нотаріальними архівами і конторами;
- аналіз значення запровадження нотаріального тарифу для оплати праці нотаріусів і полегшення розрахунків із громадськістю.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що систематизовані в ньому матеріали сприяють підготовці нових праць з історії України, регіональної історії, у лекційній роботі серед громадськості та краєзнавчих організаціях. Теоретичні висновки й узагальнення дисертаційної

роботи будуть доречними під час розробки сучасної державної політики щодо реформування та модернізації нотаріальної діяльності в Україні.

Особистий внесок. Постановку і розв'язання всього комплексу завдань здійснено авторкою одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження обговорено на засіданні кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Основні результати дослідження доповідалися на 7-ми міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, а саме: щорічних Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Могилянські читання» (Миколаїв, 2015, 2016, 2017, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Ольвійський форум – 2017. Повстання і революції в Україні і Польщі: історичний, політичний і міжнародні аспекти (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.)» (Миколаїв, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms» (Тбілісі, Грузія, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (Баку, Азербайджан, 2018).

Публікації. Результати дослідження викладено авторкою в 13 наукових публікаціях, з яких 5 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому фаховому виданні, 7 – у матеріалах і тезах конференцій.

Структура дисертації відповідає поставленій меті та визначеним завданням і складається з анотації, вступу, чотирьох розділів основної частини (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (507 позицій), додатків (101 сторінка). Загальний обсяг дисертації становить 372 сторінки, із них основного тексту – 201 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання, географічні та хронологічні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення дисертації, апробацію основних одержаних результатів.

У **першому розділі «Історіографія, джерела, теоретико-методологічні основи дослідження»** здійснено аналіз літератури та джерел означеної теми, охарактеризовано теоретико-методологічні засади дослідження.

У **підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки проблеми»** визначено основні періоди історіографії проблеми дослідження та здійснено аналіз літератури щодо діяльності нотаріальних установ на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Історіографію дослідження поділено за проблемно-хронологічним принципом на такі періоди: 1) розробки російських та українських дослідників імперського періоду (друга половина XIX – початок XX ст.), присвячені появі та розвитку нотаріату у світі та в Російській імперії зокрема,

а також критичному висвітленню проблем, які спіткали нотаріат після впровадження нотаріальної реформи 1866 р.; 2) праці вчених радянського періоду (20–80-ті рр. ХХ ст.), для яких характерним було вивчення інституту нотаріату виключно радянської епохи і негативне відношення до доробку в цій галузі науковців імперського періоду; 3) історичні та історико-юридичні дослідження українських науковців, а також праць зарубіжних учених (1990–ті рр. – початок третього тисячоліття), які базуються на принципово нових концептуальних підходах до вивчення і методологічного аналізу минулого української державності.

Дослідження проблеми в імперський період обумовлене системою суспільно-державного устрою Російської держави, яка виробила засади становлення та розвитку нотаріату. Початок спеціальних історичних та історико-правових досліджень у галузі нотаріату припадає на 70-ті рр. ХІХ ст., коли процеси реформування нотаріальної галузі примусили замислитися про її подальший розвиток в державі. На цьому етапі в імперській історіографії проблеми оформилися два напрями у вивченні історії нотаріату: офіційний і ліберально-критичний. Представники офіційного напрямку (М. Ляпидевський, О. Фемеліди¹) вивчали історію нотаріату у світі та Російській державі, позитивно характеризували нотаріальну реформу 1866 р. і вказували на її запозичений характер. Представники ліберально-критичного напрямку (К. Бахман, О. Боборикін, Я. Гурлянд, І. Вольман, М. Трамбицький, Ф. Штраніх²) розгорнули критику стану справ у російському нотаріаті, порушували проблеми невизначеного правового статусу нотаріусів, їхнього службового і матеріального положення, висували пропозиції для покращення діяльності нотаріату в державі.

Радянські дослідники (Н. Авдеєнко, М. Авдюков, О. Клейнман, Л. Лесницька, К. Юдельсон³), високо оцінюючи у своїх працях діяльність

---

¹ Ляпидевский Н. П. История нотариата. Т. 1. Москва : Унив. тип., 1875. 321 с.; Фемелиди А. М. Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апреля 1866 г. : Пособие к изучению русского нотариального права. Санкт-Петербург : Издание Я. А. Канторовича, 1902. 258 с.

² Бахман К. О. Службное и материальное положение нотариусов. Либава : Тип-фия М. Укстинга, 1911. 50 с.; Боборыкин А. Опыт реформы нотариата как сословия. Киев : Изд-во И. И. Самоненко, 1917. 71 с.; Гурлянд Я. Юридический разбор нотариальных вопросов и разные заметки из практики Я. Гурлянда, харьковского нотариуса. Харьков : Тип-фия А. П. Вейцель, 1875. 248 с.; Вольман И. С. Юбилей русского нотариата // Вестник права. 1916. № 15–16. С. 384–388; Трамбицкий Н. К 50-летию юбилею Положения о нотариальной части // Вестник права. 1916. № 15–16. С. 393–394; Штраних Ф. Юбилей нотариата // Вестник права. 1916. № 19. С. 448–449.

³ Авдеенко Н. И., Кабанова М. А. Нотариат в СССР. Москва : Вост. лит-ра, 1984. 160 с.; Нотариат в СССР / М. Г. Авдюков, А. Ф. Клейнман и др. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1960. 238 с.; Нотариат в СССР / Под ред. Л. Ф. Лесницкой. Москва : Юрид. лит., 1985. 160 с.; Юдельсон К. С., Ширвинский В. И. Советский нотариат. Москва : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1959. 375 с.

нотаріату радянського періоду, водночас негативно ставилися до вільного нотаріату, який виник у царській Росії, критично оцінювали Положення про нотаріальну частину 1866 р., хоча і вбачали в ньому модернізаційні зміни.

Від 90-х рр. XX ст. почався новий період вивчення історії нотаріату в Україні. Після прийняття Верховною Радою Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р., у країні набули поширення основні засади Латинського нотаріату. Історія нотаріату в Україні наразі перебуває на етапі вивчення, який започаткували фахівці-правознавці М. Долинська, Л. Єфіменко, М. Кальницький, О. Нелін, Л. Ясінська⁴. Досліджуючи історію нотаріату в межах історико-правового підходу, науковці встановили етапи його розвитку та дату появи першого нотаріального акту в Україні. Єдиною історичною працею з цієї теми є робота І. Рукавіцина⁵, присвячена нотаріату в українських губерніях Російської імперії.

Нове розуміння нотаріату як одного з найважливіших інститутів права привернуло увагу російських науковців – О. Афанасьєвої, Ч. Ахмедова, В. Заломова, Д. Пашенцева, О. Філіппової⁶, які у своїх роботах висвітлюють питання виникнення нотаріату в Російській державі, основні етапи його розвитку, нотаріальну реформу 1866 р., роль нотаріату у становленні громадянського суспільства країни. Важливе значення для вивчення обраної теми мають праці зарубіжних вчених Р. Уортмана та Р. Давида⁷, які допомагають розкрити суть реформ у галузі права в середині XIX ст. в

---

⁴ Долинська М. С. Особливості правового регулювання нотаріальної діяльності на українських землях у складі Російської імперії (1783–1917 рр.) // Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 12–15; Єфіменко Л. В. Передумови зародження нотаріату в українському праві // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. № 4–5. С. 12–20; Кальницький М. Нариси історії нотаріату України. Київ : Гопак, 2008. 144 с.; Нелін О.І. Інститут нотаріату в Україні : від минулих до сьогодення. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2013. 130 с.; Ясінська Л. Організація і діяльність нотаріальних органів за судовою реформою 1864 р. в Росії // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2000. Вип. 35. С. 117–119.

⁵ Рукавицын И. А. Нотариат конца XIX – начала XX века. Киев : Книга-плюс, 2013. 136 с.

⁶ Афанасьева Е. А. Концептуальные основы реформирования нотариата в России во второй половине XIX века // История государства и права. 2014. № 21. С. 9–15; Ахмедов Ч. Н. Положение о нотариальной части 1866 года как нормативное основание функционирования нотариата во второй половине XIX – начале XX века // История государства и права. 2007. № 8. С. 20–22; Заломов В. А. Временное положение о нотариальной части 1866 г. в системе источников права Российской империи // Евразийский юридический журнал. 2012. № 1. С. 51–52; Пашенцев Д. А. Нотариат в правовой традиции России // Юридическая наука. 2015. № 4. С. 17–21; Филиппова О. В. Становление нотариата в России, история и современность // Нотариальный Вестник. 2012. № 9. С. 35–45.

⁷ Уортман Р. С. Властители и судии : Развитие правового сознания в императорской России. Москва : Новое литературное образование, 2004. 520 с.; Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В. А. Туманова. Москва : Междунар. отношения, 2009. 456 с.

Російській імперії і зрозуміти їх неповноту і незадовільність. Проблеми розвитку нотаріату в Україні та Російській імперії знайшли відображення в дисертаціях Л. Ясінської, У. Кінаш, М. Долинської, О. Афанасьєвої, М. Долгова, В. Заломова, М. Комарова, А. Олейнової.

Отже, у сучасній історіографії проблема історії нотаріату достатньо поширена. Проте ступінь розробки теми характеризується відсутністю узагальнювальних досліджень. Поза увагою авторів залишилися питання структури нотаріату, принципи роботи нотаріальних контор і нотаріальних архівів Південної України, їх особовий склад, освітній рівень, умови праці, матеріальний стан, повсякденна діяльність нотаріусів, місце і роль нотаріату в економічній, соціальній і культурній історії регіону. Усе це вмотивує необхідність комплексного дослідження формування та розвитку інституту нотаріату на Півдні України у 1866–1917 рр.

У *підрозділі 1.2 «Джерельна база»* проаналізовано архівні документи та опубліковані джерела. Серед них найбільша питома вага належить пам'яткам письмового типу, які поділяються на документальний і наративний роди. Неопубліковані джерела, які покладено в основу дослідження, містяться у 148 фондах шести вітчизняних архівів: Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), Державному архіві Дніпропетровської області, Державному архіві Кіровоградської області, Державному архіві Миколаївської області, Державному архіві Одеської області, Державному архіві Херсонської області.

Документальні пам'ятки класифіковано згідно з принципом розподілу їх за походженням, за яким наявні джерела розподілено на такі групи: 1) законодавчі акти вищих владних структур Російської імперії; 2) документи виконавчих органів влади Російської держави; 3) матеріали та діловодна документація судових та нотаріальних установ; 4) довідкові матеріали; 5) статистичні документи.

До *першої групи* віднесено архівні й опубліковані документи законодавчих органів вищих владних структур Російської імперії, в яких містяться матеріали розгляду законопроектів з нотаріальної реформи та правила про порядок здійснення нотаріальних операцій. До матеріалів цієї групи належать Положення про нотаріальну частину 1866 р., проект Положення про нотаріальну частину 1904 р., укази імператорів, розпорядження Сенату, постанови Державної Ради, Міністерств внутрішніх справ, юстиції і фінансів.

Другу групу джерел склали документи виконавчих органів влади Російської держави: Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, Канцелярій Миколаївського військового губернатора та Одеського градоначальника. Більшу частину цих документів становлять укази Управління і канцелярій, циркуляри та листування про призначення нотаріусів і відкриття нотаріальних контор на Півдні України, обов'язки нотаріальних службовців.

У *третьою групу джерел* об'єднуються матеріали та діловодна документація судових та нотаріальних установ, до яких належать суди, нотаріальні

архіви та нотаріальні контори міст Півдня України – Херсонської губернської палати цивільного суду, Одеського комерційного суду, Одеського, Херсонського, Єлисаветградського, Катеринославського та Сімферопольського окружних судів. Окремою групою виділено діловодну документацію нотаріусів на Півдні України, за допомогою якої встановлено імена нотаріусів, роки діяльності їх на посаді, місця розташування нотаріальних контор.

Довідкові матеріали становлять *четверту групу джерел*. Її сформували довідкові книги, адрес-календарі, енциклопедії та словники. Установити кількість нотаріальних контор і нотаріусів на Півдні України допомагають друковані статистичні матеріали, представлені *п'ятою групою джерел*. У роботі використано матеріали статистико-документального довідника «Россия 1913 год» і статистичного щорічника Росії на 1914 рік.

Наративні джерела представлені періодичними виданнями, записками, щоденниками і спогадами осіб тогочасних подій. Періодичні видання складаються з преси спеціалізованого походження – журналів «Вестник права», «Нотариус», «Журнал Министерства юстиции». Важливим матеріалом для дослідження стали спогади С. Вітте і Я. Гурлянда, щоденник П. Валуєва, записки В. Подольського.

Використання достатньо репрезентативної джерельної бази дозволило авторці виконати завдання, поставлені в дисертації.

У *підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні основи дослідження»* розглядається теоретичне підґрунтя дисертації в контексті новітніх тенденцій розвитку історичної науки. Методологія дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, комплексності, структурності, детермінізму. Міждисциплінарний характер дослідження потребував застосування методологічних підходів, якими оперують гуманітарні та соціальні науки: історичного, антропоцентристського, модернізаційного, регіонального, комплексного й системного, структурно-функціонального.

У **другому розділі «Генезис інституту нотаріату у другій половині XIX – на початку XX ст.: загальноросійський аспект»** висвітлено передумови формування нотаріальної діяльності на території українських губерній Російської імперії, проаналізовано основні положення нотаріальної реформи 1866 р. та її наслідки.

У *підрозділі 2.1 «Передумови формування нотаріальної діяльності на території українських губерній Російської імперії»* здійснено екскурс за межі хронологічних рамок дослідження, щоб дослідити розвиток нотаріальної справи на українських землях часів Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Української Гетьманської держави. Питання нотаріальної діяльності у цей період регулювалися звичасвим правом, статтями Руської Правди, Магдебурзьким правом та Литовськими статутами. Перехід України під протекторат Росії призвів до запозичення російського інституту майданних піддядчих в Україну. Із 40-х рр. XIX ст. нотаріальна справа на території українських губерній Російської імперії була поєднана з історією російського нотаріату.

Прослідковано зміни в імперській політиці щодо перетворень у нотаріальній галузі від часів Петра I до Олександра II. За цей період утворилося п'ять груп органів, що виконували нотаріальні функції: приватні маклери; публічні нотаріуси; біржові маклери і нотаріуси; вузько-спеціалізовані маклери; установи, наділені правом вчиняти нотаріальні дії – магістрати, ратуші, думи, торговельні суди. Таким чином, у Російській імперії в дореформений період не було єдиної системи органів нотаріату, що призводило до неможливості її контролювати державними органами.

Головними передумовами реформування нотаріату в державі були недосконалість системи судової влади, що гальмувала модернізаційні перетворення, розпочаті Олександром II, ліквідація кріпосного права і пов'язане з цим розширення майнових прав і прав власності окремих категорій населення, зростання цивільного обігу і потреби суспільства у вчиненні нотаріальних угод. Південь України мав свої потреби в удосконаленні нотаріальної діяльності, що були пов'язані зі зростанням чисельності населення регіону, урбанізаційними процесами, розвитком торгівлі і комерційної діяльності, кількості майнових угод, обігом грошових відносин.

У підрозділі 2.2 *«Реформування інституту нотаріату в другій половині XIX ст.»* простежено зміни структурного характеру в устрої нотаріальних установ та особливості їх комплектування новими штатами. З'ясовано, що інститут нотаріату виник у результаті судової реформи 1864 р. Розглянуто проекти нотаріальної реформи Д. Блудова, М. Корфа і В. Паніна. Зазначено, що інститут нотаріату був утворений на основі запозичення досвіду нотаріального законодавства Франції, Німеччини і Австрії та частково – російських правових традицій.

14 квітня 1866 р. Олександр II затвердив Тимчасове положення про нотаріальну частину, згідно з яким нотаріат був виокремлений у самостійний правовий інститут із визначеною компетенцією.

27 червня 1867 р. затверджено Правила про порядок введення в дію Положення про нотаріальну частину і Тимчасовий тариф для винагороди нотаріусів. Цей процес на всій території Російської імперії був тривалим. В українських губерніях реформовані нотаріальні контори відкрито до 1880 р.

У підрозділі 2.3 *«Спроби модернізації нотаріального законодавства Російської імперії на початку XX ст.»* проаналізовано наслідки нотаріальної реформи 1866 р., недоліки в системі нотаріату і проекти нового Нотаріального положення 1904 р. Установлено, що досвід застосування Положення про нотаріальну частину виявив недосконалість ряду його норм, а саме: невизначеність у правовому статусі нотаріусів; заборона одночасно займатися іншою діяльністю на державній або громадській службі; вимоги вікового й освітнього цензів до кандидатів на посаду нотаріуса; питання майнової застави; багатоступенева процедура укладання актів на нерухоме майно; відсутність корпоративних засад нотаріальної практики.

Розглянуто проект Нотаріального положення А. Гасмана, який був затверджений 14 травня 1904 р. Після опублікування проект Положення 1904 р.

став предметом обговорення серед нотаріусів, у якому було виділено низку недоліків. У результаті, його повернули на доопрацювання, але в остаточній редакції він затверджений не був.

Третій розділ «Структура та особовий склад нотаріальних установ на Півдні України» віддзеркалює процеси утілення нотаріальної реформи 1866 р. у регіоні.

Підрозділ 3.1 «Утворення нотаріальних контор та організація роботи молодших нотаріусів» розкриває структуру, особовий склад, організацію роботи нотаріальних контор у складі Одеського, Херсонського, Єлисаветградського, Катеринославського і Сімферопольського окружних судів. У 1868 р. засновано Одеську судову палату, яка контролювала діяльність цих судів, у межах яких нотаріальні контори відкривалися з 1869 р. Згідно зі штатним розкладом, у м. Одеса призначено 15 нотаріусів, Херсоні – 6, Керчі – 3. В інших губернських містах призначено по 4 нотаріуси, у повітових містах – по 2, в селах – по одному нотаріусу. Штат нотаріусів на Півдні України було сформовано до 1880 р. Усього, за даними на 1913 рік, у регіоні працювало 150 нотаріусів, що становило 38,5 % від загальної їх кількості в дев'яти губерніях України.

Великі застави при зарахуванні на посаду нотаріуса привели до зайняття таких особами заможних станів. Автором дисертації встановлено 341 ім'я нотаріусів Півдня України, із яких за становою ознакою більшу частину складали дворяни, міщани, колишні військові. Іншою особливістю нотаріусів було присвоєння їм за службу цивільного чину VIII класу. Але документи свідчать, що нотаріуси Півдня України перебували в чинах від IV до XIV класу. Підвищення їх у рангах цивільних чинів говорило про їхню тривалу службу (більше 10 років) на посаді. Відкриття нотаріальних контор позитивно позначилося на розвитку нотаріальної справи в регіоні, який перебував у другій половині XIX ст. у стані модернізації, урбанізації, розвитку економіки, промисловості і торгівлі. Водночас, боротьба за вигідне місце для нотаріальної контори призводила до хабарництва серед голів судових палат і самих нотаріусів, що підривало престиж нотаріальної справи загалом.

У підрозділі 3.2 «Формування нотаріальних архівів та обов'язки старших нотаріусів» висвітлено процеси появи та діяльності зазначеного виду нотаріального органу на Півдні України, який утворився в результаті нотаріальної реформи 1866 р. Нотаріальний архів під завідуванням старшого нотаріуса засновувався при кожному окружному суді для зберігання кріпосних, заборонних, дозвільних книг, а також книг, реєстрів, документів і печаток молодших нотаріусів. Старшим нотаріусам було надано право затверджувати кріпосні акти на нерухоме майно.

Утримання архіву забезпечувалося державою. На Півдні України запроваджено шість посад старших нотаріусів. Останні, перебуваючи на державній службі, прирівнювалися у правах до членів окружних судів. Старшими нотаріусами призначалися особи, які мали вищу юридичну освіту і працювали до того заступником прокурора, судовим слідчим або міським

суддею. Вони отримували заробітну плату в розмірі 2200 руб. на рік і звільнялися від внесення застави. Ця посада давала добрий старт до підвищення чину. Останні посади старших нотаріусів у регіоні були зайняті в 1914–1915 рр., що пояснювалось спробами уряду скасувати архіви і передати права на зберігання документів у Вотчинну установу.

Недоліком нотаріальної реформи було й те, що посади старших нотаріусів займали виключно чини суддівського відомства, які не були підготовлені до служби в нотаріаті. Установлено, що на Півдні України жодної посади старшого нотаріуса не зайняла особа, яка мала досвід роботи в нотаріальній галузі.

У *підрозділі 3.3 «Діяльність установ та осіб, наділених правом учинення нотаріальних дій»* досліджено службові обов'язки, правила здійснення нотаріальних операцій, порядок призначення на посаду, питання оплати за нотаріальні послуги біржових нотаріусів і маклерів, корабельних маклерів, мирових і повітових суддів, військових, лікарів, поліції, консулів на Півдні України. Зазначені установи і особи здійснювали нотаріальні операції згідно з законом, але з обмеженням правом вчинення нотаріальних дій. Нотаріальні операції з нерухомим майном заборонялися. Розвиток товарно-грошових відносин і морського судноплавства на Півдні України, зокрема в м. Одеса, зумовили відкриття бірж, заснування посад біржових нотаріусів, маклерів, корабельних маклерів у повному обсязі. Особливу увагу звернено на здійснення нотаріальних операцій консулами за кордоном, а також військовими і лікарями під час військових дій. Зазначено, що, незважаючи на потребу в цих посадах, законодавство не передбачило всіх нюансів здійснення ними нотаріальної діяльності, як-то: невідповідність освітнього рівня службовців, контроль за їхніми діями, питання стягнення грошових мит, ревізю книг. Це призводило до помилок в оформленні документації, а також відбирало роботу у молодших нотаріусів.

Четвертий розділ «Діяльність і підготовка нотаріусів на Півдні України» висвітлює службові обов'язки, умови праці, рівень професійної освіти і повсякденну діяльність нотаріусів південноукраїнського регіону.

У *підрозділі 4.1 «Система організації нотаріальних дій»* визначено коло службових обов'язків нотаріусів, процедури вчинення ними нотаріальних дій, правила ведення нотаріального діловодства, види нотаріальних актів і нотаріальні тарифи. Зазначено, що інститут нотаріату базувався на чітко визначених службових обов'язках нотаріусів зі встановленим порядком учинення нотаріальних дій.

Особливість виконання службових обов'язків нотаріусами на Півдні України полягала у більшому попиті населення на послуги міських нотаріусів. Столипінська аграрна реформа запровадила нові вимоги до оформлення нотаріальних дій селянами і привела до появи окремого стану нотаріусів, які спеціалізувалися на обслуговуванні виключно сільського населення.

За вчинення нотаріальних дій законодавство передбачало оплату клієнтами послуг нотаріуса, а також стягнення гербового збору, кріпосних і

актових мит, збору з отримуваного спадку, збору у дохід міста на боротьбу з пожежами. Контроль за діяльністю нотаріусів покладался на окружні суди. За службову недбалість або здійснення злочину вони підлягали дисциплінарній і кримінальній відповідальності.

У підрозділі 4.2 «Професійна освіта нотаріусів» розкрито освітній рівень молодших і старших нотаріусів на Півдні України, висвітлено питання здобуття вищої юридичної освіти жінками. Положення про нотаріальну частину 1866 р. встановило вимоги до освітнього рівня кандидатів на посаду нотаріуса, яку могла посісти особа лише після складання іспиту на знання нотаріальних законів, форм діловодства і уміння правильно оформлювати нотаріальні акти. Установлено, що вимоги до теоретичної і практичної підготовки до кандидата на посаду нотаріуса в Російській імперії порівняно з відповідними вимогами у Франції, Німеччині та Австрії, були вкрай низькими, а іспит – легким. До кінця XIX ст. не було розроблено програми іспиту, а порядок його проведення, зміст запитань, критерії оцінювання встановлювались на розсуд екзаменаторів.

Розширення кола службових обов'язків нотаріусів, збільшення і вдосконалення нотаріальних операцій, практика і саме життя зумовили до підвищення освітнього рівня нотаріусів і здобуття ними вищої юридичної освіти. У XIX ст. отримати її можна було у Московському, Санкт-Петербурзькому, Казанському, Харківському, Київському і Новоросійському університетах. Освітній рівень нотаріусів Півдня України не був низьким з огляду на те, що ці посади займали переважно колишні члени суддівського відомства, із яких усі старші нотаріуси мали вищу юридичну освіту. Молодші ж нотаріуси, які посіли свої посади ще наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. і працювали на них вже більше двадцяти років, у переважній кількості вищої юридичної освіти не мали. Здобувати її вони почали з 1905 р., і до 1917 р. уже вісім нотаріусів регіону її отримали.

Незважаючи на зростання у другій половині XIX ст. потреби у кваліфікованих фахівцях-юристах, здобути вищу юридичну освіту могли на той час лише чоловіки. Можливості для отримання вищої освіти жінками з'явилися під час революції 1905–1907 рр., коли було відкрито юридичні факультети при Вищих жіночих курсах. Ситуація не змінилася і в роки Першої світової війни, коли відчувалася гостра нестача службовців нотаріату. У результаті, на Півдні України до 1917 р. не було жодної жінки, яка б працювала нотаріусом або його помічником.

У підрозділі 4.3 «Повсякденна діяльність нотаріусів» простежено і порівняно повсякденну діяльність, матеріальні статки, рівень життя і побуту нотаріусів губернських, повітових міст, містечок і сіл Південної України. Зазначено, що діяльність нотаріусів у регіоні була пов'язана як з їхнім життям, так і з життям різних станів і класів суспільства, які вони обслуговували. Суперечливий статус нотаріусів і відсутність корпоративного зв'язку зумовлювали появу конкуренції. Остання призводила до погіршення умов роботи нотаріусів, що проявлялося у ненормованому робочому дні і

тижні, у зменшенні плати для клієнтів і частковій втраті прибутків. Доведено, що на кількість клієнтів і здійснених нотаріальних угод у одного нотаріуса впливала не тільки кількість населення, розвиток економічного життя, але й власні потреби людей, активність ділового обігу, особисті ділові і моральні якості нотаріуса, привабливе місце для контори. Підраховано, що нотаріуси великих міст Півдня України опрацьовували до 8 тис. номерів реєстру за рік, а маленьких міст і сіл – 300–500, тобто у 12–15 разів менше, що впливало на розмір оплати їхньої праці. На відкриття і облаштування контори нотаріус витрачав майже 1,5 тис. руб. на рік. Якщо міський нотаріус заробляв від 3 тис. до 6 тис. руб. на рік, то плата сільського нотаріуса не перевищувала 1200 руб. на рік, що не покривало навіть витрат на облаштування контори.

Ділові якості нотаріусів формували серед них певну станову спеціалізацію, що проявлялося в обслуговуванні ними окремих станів суспільства – селян, міщан, купців, а також спеціалізацію за здійсненням окремих актів – угод з нерухомістю, укладання духовних заповітів, обслуговування членів однієї родини. Нотаріуси взаємодіяли з органами місцевого самоврядування, були учасниками засідань, на яких вирішувалася доля міста, вчиняли важливі для благоустрою міст угоди. Незважаючи на значні недоліки в організації нотаріату, але зважаючи на вільну професію і в більшості випадків достатній прибуток нотаріусів, часто їхня праця перетворювалася на вигідну родинну справу. У цілому, діяльність нотаріусів Півдня України оцінювалася достатньо високо як громадськістю, так і урядом.

У **висновках** узагальнено результати роботи та здобутки дисертанта, а також сформульовано основні положення, які винесено на захист.

1. Аналіз історіографії проблеми дав можливість з'ясувати ступінь її вивчення. Установлено, що, незважаючи на відсутність комплексного узагальнювального дослідження з проблеми, яка розглядається, існує низка праць, що стосуються окремих аспектів історії нотаріату в Україні. Залучення досягнень історіографії, аналіз широкої джерельної бази, використання основних підходів, принципів і методів наукового дослідження дозволили досягнути поставленої мети та вирішити завдання дослідження.

2. З'ясовано, що у Російській імперії в дореформений період не було єдиної системи органів нотаріату, що призводило до неможливості її контролювати державними органами. Водночас, недосконалість системи судової влади, що гальмувала модернізаційні перетворення в державі, розпочаті Олександром II, ліквідація кріпосного права і пов'язане з цим розширення майнових прав і прав власності окремих категорій населення, зростання цивільного обігу і потреби суспільства у вчиненні нотаріальних угод, стали головними передумовами для реформування нотаріату в державі. У свою чергу, Південь України мав свої потреби в удосконаленні нотаріальної діяльності, що були пов'язані зі зростанням чисельності населення регіону, урбанізаційними процесами, розвитком торгівлі і комерційної діяльності, кількістю майнових угод, обігом грошових відносин.

3. Доведено, що нотаріат в Російській імперії був утворений на основі запозичення іноземного досвіду і частково – російських правових традицій. За Положенням про нотаріальну частину 1866 р. його виокремлено у самостійний правовий інститут з широким колом діяльності із визначеною компетенцією. Положення вперше на законодавчому рівні закріпило і сформулювало основні засади існування і діяльності інституту нотаріату, визначивши коло діяльності старших і молодших нотаріусів, а також установивши чіткі форми всіх нотаріальних актів і правила їх укладання.

З'ясовано, що правовий статус нотаріуса характеризувався подвійним становищем: з одного боку, нотаріуси перебували на державній службі, однак без права отримання платні і пенсій, а з іншого – їхній діяльності було надано статус приватної юридичної практики. Таким чином, нотаріус був одночасно і посадовою особою, і представником вільної юридичної професії.

4. Зазначено, що інститут нотаріату на практиці виявив ряд недоліків, які вимагали негайного вирішення. Проект реформування законодавства про нотаріат 1904 р. принципово не змінив стан справ у цій галузі. Багато проблем цього інституту залишилися без змін: не змінювався невизначений, подвійний характер правового статусу нотаріусів, не вирішувалися питання оплати їхньої праці, був відсутнім корпоративний початок в організації нотаріату. Зміни зачепили хоча й важливі, але другорядні питання: підвищення вікового, освітнього цензів, введення дворічного нотаріального стажу, зменшення суми початкової застави, обмеження дисциплінарної відповідальності, запровадження посади помічника нотаріуса, розширення кола нотаріальних дій, усунення із нотаріальної практики свідків. Відсутність консенсусу з принципових питань реформування нотаріату зумовила той факт, що реформа на початку ХХ ст. так і не була проведена.

5. Дослідження показало, що інститут нотаріату на Півдні України розвивався згідно з постановами судової реформи 1864 р. у межах Одеського, Херсонського, Єлисаветградського, Катеринославського і Сімферопольського окружних судів Одеської судової палати. Відкриття нотаріальних контор і запровадження посад молодших нотаріусів позитивно позначилися на розвитку нотаріальної справи в регіоні, який перебував у другій половині ХІХ ст. у стані модернізації, урбанізації, розвитку економіки, промисловості і торгівлі. Структура і штати нотаріальних контор були приведені у відповідність до чинних норм законодавства. Дослідження кількості нотаріусів і нотаріальних контор на Півдні України показало, що штат нотаріальних контор був заповнений повністю. Чисельність нотаріусів регіону складала 38,5 % від загальної кількості нотаріусів в інших українських губерніях. Найбільша кількість нотаріусів перебувала в м. Одеса.

Установлено, що великі застави при зарахуванні на посаду нотаріуса привели до зайняття таких особами заможних станів – дворян, міщан, колишніх військових. Присвоєння нотаріусам цивільних чинів говорило про переважно довгий період перебування їх на посаді. Водночас, боротьба за вигідне місце для нотаріальної контори призводила до виникнення

негативних явищ, хабарництва серед голів судових палат, окружних судів і самих нотаріусів, що підривало престиж нотаріальної справи загалом.

6. Нововведенням нотаріальної реформи було заснування нотаріальних архівів, які стали особливими відділеннями окружних судів, а посада старшого нотаріуса – організаційною одиницею, яка забезпечувала оперативну роботу в закріпленому окрузі. Положення про нотаріальну частину визначало питання організації, збереження і архівування нотаріальної документації, встановлювало права, обов'язки, відповідальність осіб за формування і ведення архіву. Водночас недоліки в організації роботи архівів і підборі їхнього кадрового складу, перш за все, зайняття посад чинами суддівського відомства без належної нотаріальної практики, призводили до затягування нотаріальних операцій і невдоволення клієнтів.

7. Положення про нотаріальну частину 1866 р. та Судові статuti передбачали діяльність інших установ та осіб, яких закон наділив правом учинення нотаріальних операцій – біржових нотаріусів і маклерів, корабельних маклерів, мирових і повітових суддів, військових, лікарів, поліцію, консулів, банки, кредитні товариства. Усі вони діяли згідно з законом, але з обмеженим правом вчинення нотаріальних дій. Нотаріальні операції з нерухомим майном заборонялися. Розвиток товарно-грошових відносин і морського судноплавства на Півдні України, зокрема в м. Одеса, зумовили відкриття бірж, заснування посад біржових нотаріусів, маклерів, гофмаклерів, корабельних маклерів у повному обсязі. Незважаючи на потребу в цих посадах, законодавство не передбачило всіх нюансів ведення ними нотаріальних справ, як-то: невідповідність освітнього рівня службовців, контроль за їхніми діями, непродуманість у стягненні грошових мит, ревізію книг. Це призводило до помилок в оформленні документації, а також відбирало роботу в молодших нотаріусів.

8. Інститут нотаріату базувався на чітко визначених службових обов'язках нотаріусів. Установлений Положенням про нотаріальну частину список нотаріальних дій повною мірою відповідав потребам свого часу. Найбільш популярними і складними були угоди з нерухомим майном, що говорило про їх важливість як для приватних осіб, так і для держави. Особливість виконання службових обов'язків нотаріусами Південної України полягала у більшому попиті населення на послуги міських нотаріусів. Столипінська аграрна реформа запровадила нові вимоги до оформлення нотаріальних дій селянами і привела до появи окремої спеціалізації «селянських» нотаріусів у містах регіону.

9. Розширення списку службових обов'язків нотаріусів, збільшення і вдосконалення нотаріальних операцій, практика і саме життя зумовили до підвищення освітнього рівня нотаріусів і здобуття ними вищої юридичної освіти. Освітній рівень нотаріусів Півдня України не був низьким з огляду на те, що ці посади переважно займали колишні чини суддівського відомства, із яких всі старші нотаріуси мали вищу юридичну освіту. Стосовно молодших нотаріусів, то здобувати її вони почали лише з 1905 р., і до 1917 р. вже вісім нотаріусів її отримали.

Інше важливе питання стосувалося прав жінок у здобутті вищої юридичної освіти і заняття ними посад нотаріусів. Незважаючи на успіхи, досягнуті ними у навчанні, уряд був не готовий надати жінкам офіційний дозвіл займатися юридичною практикою. Ситуація не змінилася і в роки Першої світової війни, коли відчувалася гостра нестача службовців нотаріату. У результаті, на Півдні України всі посади нотаріусів та їхніх помічників були зайняті виключно чоловіками, а права жінок у цьому питанні порушені.

10. Різностороння за своєю природою діяльність нотаріусів Півдня України була міцно пов'язана як з їхнім життям, так і з життям різних станів суспільства, які вони обслуговували. Суперечливий статус нотаріусів, відсутність корпоративного зв'язку і солідарності між собою зумовлювали появу конкуренції, яка посилювалась недосконалою дією Положення про нотаріальну частину. Конкуренція призводила до погіршення умов роботи нотаріуса, що виявлялося у ненормованому робочому дні і тижні, а також у зменшенні плати для клієнтів і частковій втраті прибутків. Різниця в умовах праці і матеріальних прибутках міських і сільських нотаріусів у регіоні призводила останніх до межі зубожіння. У результаті, це змушувало їх займатися сторонніми справами у пошуках додаткових джерел прибутку. Значно мала порівняно з містами кількість нотаріальних контор у селах Півдня України, що породжувало для селян незручності у користуванні нотаріальними послугами, привела до відкриття нових контор, що збільшило їх кількість на початку ХХ ст. у п'ять разів порівняно з попереднім часом.

Перша світова війна справила на нотаріат Російської імперії, в тому числі Півдня України негативний вплив, зменшила купівлю-продаж нерухомого майна, загальмувала вчинення юридичних угод і залишила багатьох нотаріусів без засобів до існування. Остаточне скасування Положення про нотаріальну частину 1866 р. відбулося після більшовицького перевороту 1917 р. одночасно зі зломом імперських судових органів і всього бюрократичного апарату.

Отже, Положення про нотаріальну частину 1866 р. створило в державі окремий універсальний інститут нотаріату та визначило його місце як органу публічної діяльності в системі судового відомства. Нотаріальна справа на Півдні України була нерозривно поєднана із загальноросійськими правовими традиціями. Поступовий розвиток нотаріальної діяльності в регіоні зумовлювався зростанням економічного потенціалу, а відтак і цивільного обігу, розширенням кола об'єктів та суб'єктів приватної власності.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Шевченко Н. В. До історії нотаріату в контексті державотворчих процесів в Україні // Історичний архів. Наукові студії : Зб. наук. праць. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 16 (90). С. 132–137.

2. Шевченко Н. В. Вплив урбанізації на розвиток нотаріату Херсонської губернії в другій половині XIX ст. // Наукові праці : науково-методичний журнал. Вип. 262. Т. 274. Історія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 37–42.

3. Шевченко Н. В. Нотаріат на Півдні України в модернізаційних процесах Російської імперії другої половини XIX ст. // Наукові праці : науково-методичний журнал. Вип. 270. Т. 282. Історія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 94–98.

4. Шевченко Н. В. Реформування нотаріату в Російській імперії у 1866 році // Наукові праці : науково-методичний журнал. Вип. 292. Т. 304. Історія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. С. 39–42.

5. Шевченко Н. В. Становлення та розвиток нотаріальних установ в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття // European philosophical and historical discourse. Prague, 2018. Volume 4, Issue 2. P. 11–17.

6. Шевченко Н. В. Нотаріат України в другій половині XIX – на початку XX ст. : історіографія проблеми // Гілея : науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2018. Вип. 139 (12). Ч. 1. Історичні науки. С. 7–12.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Шевченко Н. В. Громадська діяльність нотаріуса І. І. Корбуля в Херсонській губернії // «Могилянські читання – 2015: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні : глобальний, національний та регіональний аспекти» : тези. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 28–30.

8. Шевченко Н. В. Документи з історії нотаріату в Державному архіві Миколаївської області // «Могилянські читання – 2016». Всеукраїнська науково-практична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні : глобальний, національний та регіональний аспекти» : тези. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 32–34.

9. Шевченко Н. В. Нотаріат напередодні революційних подій 1917 року // Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський форум – 2017. Повстання і революції в Україні і Польщі : історичний, політичний і міжнародні аспекти (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.)» (8–11 червня 2017 р.) : тези. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. С. 16.

10. Шевченко Н. В. Розвиток нотаріальної справи на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. // International Scientific and Practical Conference «Forming of modern educational environment : benefits, risks, implementation mechanisms». September 29, 2017. (Tbilisi, Georgia). P. 27–30.

11. Шевченко Н. В. Зміна системи нотаріату в 1917 році // «Могилянські читання – 2017». Всеукраїнська науково-практична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні : глобальний, національний та регіональний аспекти» : тези. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. С. 11–13.

12. Шевченко Н. В. З історії нотаріату на Півдні України (1866–1917 рр.) // «Могилянські читання – 2018 : Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні :

глобальний, національний та регіональний аспекти»: XXI Всеукраїнська науково-практична конференція : тези доповідей наукової конференції «Історико-культурна спадщина у контексті відродження самобутності регіонів України». Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. С. 17–18.

13. Шевченко Н. В. Етапи зародження нотаріату в Україні : історичний аспект // International Scientific and Practical Conference «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world». Baku. The Republic of Azerbaijan, December 14–15, 2018. Baku : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. P. 116–118.

АНОТАЦІЯ

Шевченко Н. В. Розвиток нотаріату на Півдні України (1866–1917 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2019.

У дисертації досліджується процес формування, становлення, розвитку та регіональні особливості діяльності інституту нотаріату на Півдні України в 1866–1917 рр. Проаналізовано нотаріальну реформу 1866 р., яка привела до укомплектування штатів нотаріальних контор, створення нотаріальних архівів та упорядкування нотаріального діловодства. Досліджено структуру і штати нотаріальних контор, службові обов'язки молодших і старших нотаріусів.

Показано роботу нотаріальних установ Одеського, Херсонського, Єлисаветградського, Катеринославського і Сімферопольського окружних судів, висвітлено організацію роботи, умови праці, рівень професійної підготовки нотаріусів, простежено їх повсякденну діяльність.

Ключові слова: Південь України, інститут нотаріату, нотаріус, старший нотаріус, нотаріальний архів, нотаріальна контора, реформа, модернізація, окружний суд.

АННОТАЦИЯ

Шевченко Н. В. Развитие нотариата на Юге Украины (1866–1917 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «История Украины». – Черноморский национальный университет имени Петра Могили, Николаев, 2019.

В диссертации исследуется процесс формирования, становления, развития и региональные особенности деятельности института нотариата на Юге Украины в 1866–1917 гг. Проанализирована нотариальная реформа 1866 г., которая привела к укомплектованию штатов нотариальных контор, созданию нотариальных архивов и упорядочению нотариального делопроизводства.

Исследована структура и штаты нотариальных контор, служебные обязанности младших и старших нотариусов.

Показана работа нотариальных учреждений Одесского, Херсонского, Елисаветградского, Екатеринославского и Симферопольского окружных судов, освещены вопросы организации работы, условий труда, уровня профессиональной подготовки нотариусов, прослежена их повседневная деятельность.

Ключевые слова: Юг Украины, институт нотариата, нотариус, старший нотариус, нотариальный архив, нотариальная контора, реформа, модернизация, окружной суд.

SUMMARY

Shevchenko N. V. Development of the Notary in the South of Ukraine (1866–1917). – Manuscript.

This is for obtaining a scientific degree of PhD in History in specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2019.

The thesis is devoted to the research of the process of formation, organization, development and regional peculiarities of the activities of the Notary Institute in the South of Ukraine in 1866–1917. The main processes related to the policy of the Government of the Russian Empire in the sphere of the notary as an important area of state, legal and public life are shown. The prerequisites for formation of notarial activity in the territory of Ukrainian provinces and the process of subordination of the Southern Ukraine's notary service to the general state judicial system of the Russian state are revealed. The factors influencing the formation of a notary in the region are highlighted. It was analyzed the notarial reform of 1866, which led to the staffing of the notarial offices, the creation of notarial archives and the organization of notarial proceedings. The essence and results of reform in the southern region of Ukraine are shown. It is pointed out the shortcomings of the reform and factors that demanded the modernization of the notarial legislation of the Russian Empire at the beginning of the twentieth century.

The paper substantiates the conclusion that the creation and reform of the institute of notary was caused by the development and expansion of economic activity, the active growth of civil-law relations in the state, the need for the professional drafting of legal acts and provision of legal assistance to the population. It is noted that the Statute on the notarial part of 1866 was a progressive act, since it introduced a single universal notary institution as a form of public activity of independent notaries authorized by the state to perform notarial acts. It was emphasized that the legal status of the notary was characterized by double position: on the one hand, notaries were in the civil service, but without the right to receive pay and pensions, and on the other – their activity had the status of private legal practice. Thus, the notary was both an official and a representative of the free legal profession.

A wide range of problems related to the notarial affairs of Northern Ukraine is investigated: the structure and status of notarial offices and notarial archives; service duties of younger and senior notaries, as well as institutions and persons carrying out notarial acts; system of organization and types of notarial operations. A special place is devoted to the study of the number of notaries in the region, finding out about their surnames, years of service, positions, and civilian ranks. The number of notaries in the region has been calculated, which was 38.5 % of the total number of notaries in other Ukrainian provinces. It was revealed that the largest number of notaries was in Odesa. It is noted that the number of notarial offices in the villages of the South of Ukraine was significantly fewer compared to the cities, which gave villagers an inconvenience in using the notarial services. This fact led to the opening of new offices. So in the early twentieth century their number increased five times in comparison with the previous period.

The activities of the notarial offices of Odesa, Kherson, Yelysavethrad, Katerynoslav and Simferopol district courts are shown, the organization of work, working conditions, the level of professional training of notaries was highlighted. Everyday activities, material wealth, standard of living of notaries in provincial, county cities, towns and villages of Southern Ukraine are determined and compared. The role of notarial bodies and institutions in the legal provision of the needs of the population in the region is highlighted. It was defined the fact that the free profession of the notary, the main and additional profits, the ability to engage in public affairs and commercial activity turned the notarial work into a family business.

The conclusion is based on the fact that the notarial business in the South of Ukraine was inextricably connected with the all-Russian legal traditions. The gradual development of notarial activities in the region was conditioned by the growth of economic potential, civilian circulation, the expansion of the range of objects and subjects of private property.

Key words: the South of Ukraine, institute of notary, notary, senior notary, the notarial archive, the notarial office, reform, modernization, district court.

Підп. до друку 15.05.2019.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Умовн. друк. арк. 0,9. Тираж 100 пр. Зам. 5749.

Видавець і виготовлювач: ЧНУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: (0512)50-03-32, (0512)56-55-81
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6124 від 05.04.2018.

